

партизани, Пет Даница, и Порција у лишћу. Испод ових наслова аутор пише о обичним борцима, њиховом понашању, раду, пожртвовању, готовости да помогну саборцу не пре-зајући од смрти. Тај достојни партизан и млади борац неће да прими помоћ од заробљеног непријатељског љекара. Она тражи да јој помоћ укажу само њени саборци, иако су медицински нестручни. Умрла је Олга, звана Чоња, на пушкомет од још неослобођеног Никшића.

Перуновић није заборавио ни најмлађе партизанске борце. Он у овој књизи пише и о дјечацима и њиховим договарањима, састанцима и раду. То су ти мали партизани који су организовано, марљиво као мрави помагали ослободилачку борбу. Војници мањи и од најмање пушке, али достојни и најубојитије пушке.

Предмет ауторова казивања су и младе дјевојке из Приморја — њих пет чија су имена била Даница. Свих пет Даница рођено је између 1922. и 1925. године, а од почетка рата и револуције ступиле су у борбену колону. На олтар слободе те љупке Приморке положиле су и свој живот. Њихова имена носи данас једна улица у Херцег-Новом.

На веома занимљив и сликовит начин Перуновић је приказао и драму у Бурошкој пећини јануара 1943. године. На основу прикупљених података, аутор је изнио и неке моменте који су се дешавали међу опкољеним партизанима у Будошкој пећини. Ти разговори у пећини

и оно што се касније дешавало плијене пажњу читаоца и не дозвољавају му да прекине читање. И у цјелини књига се с лакоћом чита, из душка.

Књига Велизара Перуновића је значајан прилог мемоарској литератури из ослободилачког рата и социјалистичке револуције у Црној Гори и у Југославији. Његова казивања су сликовита, пуна топлине и људског прилаза лицима која су и живот дала за слободу. То су подвизи обичних лица који појединачно нијесу описани ни у једном документу из тог времена. У томе и јесте значај ове књиге — као извора о једном тешком периоду наше прошлости. И не само то. Књига Перуновића је трајни споменик борцима из ратне колоне који су на ратној стази положили свој живот. Перуновић им се овом књигом својски, поштено и људски одужио. Оно што је ријеткост у мемоарској литератури, књига Казивања из колоне не истиче рад свог аутора. Он се чак и не помиње.

На крају треба одати признање и издавачима ове књиге — Четвртом јулу и Универзитетској ријечи, као и њиховим уредницима и свим онима који су помогли да се она штампа и преда читалачкој публици. Уз јерен сам да је аутор Перуновић у потпуности оправдао уложени труд, јер смо добили одличну књигу која употпуњује наша сазнања о рату и револуцији.

Јован Р. Бојовић

Др ЕЈУП МУШОВИЋ, ТУТИН И ОКОЛИНА

САН, Београд 1985

Етнографски институт Српске академије наука у Београду публикавао је монографски рад Тутин и околина, чији је аутор др Ејуп Мушовић.

У писању монографије о Тутину и околини аутор је наилазио на разноврсне тешкоће, али га оне нијесу обесхрабриле. Прије свега, он

није имао никаквог узора када је у питању Тутин. Затим, овај крај тек од 1913. године постоји као посебна административно-територијална јединица. Најзад — када је у питању период послјератне изградње 1945. године и даље — тешко је било то изучавати, јер многи процеси још нијесу завршени. Па

ипак, аутор је све то савладао и написао пионирски рад.

У хронолошком смислу ова монографија обрађује вријеме од најранијих цивилизација, затим вријеме средњег вијека и периода турске окупације, па преко периода међуратне Југославије и НОР-а и револуције 1941—1945. г. допире до периода социјалистичке изградње. Тематски оквир овога рада означен је његовим насловом. Обим рада износи непуних 150 страна.

Прве двије главе дају кратак преглед географског положаја и природних услова, као и најраније прошлости, средњовјековља и све до турске експанзије у XV вијеку. За најранији период се мало шта поуздано зна, па се највише тога заснива на претпоставкама! Поуздано се, међутим, зна да је у овим крајевима формиран, можда чак и први српски племенски савез из кога је у XII вијеку конституисана независна српска држава Рашка. Озбиљније сеобе становништва овога краја почињу крајем XIII вијека и трају непрекидно све до краја I свјетског рата.

Период турске експанзије и окупације историографски је најпотпуније представљен. Овај дио књиге је обимом највећи, архивски најпоузданији и аналитички врло сложен. Аутор га је добро обрадио. Он запажа основне карактеристике процеса којима поклања пуна пажњу. То се односи на следећа питања: сталне миграције становништва најчешће условљене економско-политичким разлозима, процес исламизације становништва и с тим у вези разни видови притисака окупаторских власти, ослободилачка борба народа овога краја и др. Аутор не запоставља међународну димензију свих ових и других процеса. Богата фактографија, која налази извориште у прворазредној архивској документацији, пружала му је могућност да процес посматра у свој цјеловитости, да их потпуно изанализира и да дође до научно прихватљивих резултата. Његови закључци се често односе и на шире теме од оних које прати и на шире подручје од онога које обрађује. Утолико су научно драгоцјенији.

Не запостављајући врло јак професионални фактор, аутор даје пуно података и закључује да су, ипак, економски разлози упућивали обесправљене хришћане и сиромашне муслимани на заједничке буње противу турске окупационе власти, какав је случај био 1837, 1851. и 1854. године. Из истих разлога се у добровољачкој војсци током I свјетског рата нашао не мали број Муслимана, који су постали носиоци Солунске споменице.

Аутор је на занимљив начин приказао процес исламизације становништва и с тим у вези промјену његове националне, вјерске, па с тим у вези и социјалне структуре. Према турском попису из 1455. године, сва домаћинства из тутинских ссела су православни Срби. Већ 1845. године се говори о исламизираним мјештанима. Овај процес је у тутинском крају био „једва приметан“ и у XVI вијеку. Аутор закључује да су присталице ислама биле „бенефициране не само у економском положају“ и да су „ислам најпре примили представници повлашћене класе и да су као исламизирани људи задржали тај положај“. Иначе — све до почетка XVIII вијека огромну већину становништва чине хришћански Срби. Тада је драстично измијењена структура становништва у тутинском крају — економским и политичким притиском. Записи о Тутину из 1868. године говоре да је од 7 кућа било 6 муслиманских. Процес исламизације овако је виђен од једног савременика: „... од два брата, један верује Христа, а други Мухамеда, један клања а други се крсти. У неким кућама има и по три брата и сви држе да су Турци, а отац им је Србин... отац иде у цркву а синови у џамију. У овим пределима и то се може наћи да два брата турчина, у једној кући живећи — један држи за жену булу а други християнку, па једној је име Ана, а другој Назија“.

Честа исељавања или досељавања становништва, која су најчешће имала трагичан карактер, аутор види као посљедицу ширих политичких односа и збивања од којих не стоји по страни ни спољни фактор. Прво су хришћани масовно на-

пуштали овај крај, склањајући се пред турском зулумима. Тај „празан“ простор попуњавају дошљаци из Црне Горе и Брда. Садашње хришћанско становништво ових крајева, сматра аутор, није старо-сједјелачко. Сличну трагичну судбину доживљава и добар дио муслиманског становништва које од 1878, а нарочито после Балканских ратова, напушта своје домове и креће се према истоку.

Драгоцјени су подаци којима се илуструје стање у овоме крају у периоду између два рата. Задржана је већ пословична заосталост. Препуштен сам себи — овај крај је потресала тешка економска ситуација, која је условила и остале друштвено-политичке промјене. Основна школа у Тутину ради од 1922. године. Према попису из 1931. године проценат неписмених износио је 89,2%. И у овом периоду наставља се са већ традиционалним одметништвом, које је стварало хаотично стање и мутило међунационалне односе. Не претендујући да да коначну оцену о овој појави, аутор сматра да је она индикатор тешког економског и социјалног стања, због чега је овај крај и називан Санцак у Санцаку. Најзад, такво стање је утицало и на политичко понашање народа на изборима 1920. године. Победио је комунистички кандидат, а на оним из 1936. године — против владине листе гласало је 58% бирача. Због тешког економског стања и политичког бесправља сиротиња је настављала још једну традицију: иселавала се у друге крајеве — муслиманска у Турску а српска у Шумедију; овај процес траје све до 1934. године.

Периоду 1941—1945. године аутор је посветио доста пажње и простора, мотивисан чињеницом да до сада готово није ништа о њему написано. Аутор запажа одређене специфичности и инсистира на њима. Оне се огледају у тоталној анархији и безакоњу у свим ратним годинама, као мало гдје. Током цијелог рата дивљају банде одметника које су често и у међусобним сукобима; нападали су албанске окупаторе, али никада Италијане.

Највеће зло су нанијели српском живљу, јер су их тако Италијани инстурирали, као што су хушкали четнике и црногорске сепаратисте на истребљење других крајева од муслимана.

У тим условима долази до јаке диференцијације на конфесионалној и националној основи. Није било какве идејне агитације. На развијању братства-јединства раде само појединци, а за НОБ се од почетка определијело само један — Богољуб Чукић. Истина, аутор наводи и иницијативе Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију — које су имале симболичан карактер. Нешто бољи резултати остварени су у 1942. години. А најтежа злодјела у овом крају десила су се 1943. године. Муслиманске банде су уништавале српски живаљ, а четници недужни муслимански народ. Опет је спас од дивљања тражен у миграцијама. Тек у августу 1944. године основан је Тутински НОП одред од само 8 бораца. У моменту коначног ослобођења Тутина 22/23. новембра 1944. године овај одред је нарастао на 900 бораца. Тек тада је основана прва организација КПЈ у Тутину.

Последњи дио ове монографије посвећен је послеријатном развоју овога краја. Служећи се претежно статистичким подацима, аутор констатује да је овај крај остварио брзи раст, али је и даље остао један од најсиромашнијих у земљи. У 1983. години доходак у Тутину је чак за 83% нижи од просјека у Србији. Управо зато се наставља процес иселавана и хришћанског и муслиманског становништва. Први одлазе у развијеније крајеве Србије, а други у Турску: до 1970. године се иселило више од 11% становништва. У овом дијелу књиге дат је и преглед садашњег друштвено-економског и културно-просвјетног стања. Овај дио текста је без научних претензија. У њему долазе до изражаја и неке слабости, као што су непотребна детаљисања, понекад неуједначеност фактографије, понављања већ истакнутих, ослањање на пригодне реферате као историјски извор и

неуједначеност стила, у коме се преплићу извјештајно и репортерско.

У закључку истичемо да је др Е. Мушковић у монографији *Тутин и околина* успјешно и вишедимензионално обрадио ову тему, запажајући и акцентирајући битне процесе,

које посматра у ширем контексту, тематском и територијалном. Његове анализе су коректно изведене, а закључивања су фундирана на валидној архивској грађи. Овим радом он се одужио и крају и науци.

Зоран Лакић

ТРЕЋИ БАТАЉОН ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСKE БРИГАДЕ (Зборник сјећања)

Изашла је из штампе књига **ЗБОРНИК СЈЕЋАЊА: ТРЕЋИ БАТАЉОН ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСKE БРИГАДЕ**, у издању Секције СУБНОР-а Југославије, коју је припремио Одбор III батаљона са одговорним уредником Бошком Брајовићем.

Поред до сада издата четири обимна тома историографије и мемоарске грађе о славном путу Четврте црногорске пролетерске бригаде, као и монографије о истој бригади од њеног ратног команданта генералпуковника и народног хероја Блажа Јанковића, појавио се и овај Зборник сјећања, као заједнички прилог ратној историографији Трећег батаљона ове прослављене бригаде. Он је посвећен „од стране преживјелих, својим ратним друговима и другарицама Трећег батаљона у знак дубоког поштовања и захвалности“. Зборник је обима 1188 страна, тврдог повеза, у који су унијети и сви народни хероји Трећег батаљона, њих 9, а илустрован је са 50 ратних фотографија и факсимила, и снабђевен регистром имена бораца, са основним биографским подацима, што указује на огромни труд и напор редакције и преживјелих другова да се достојно одуже својим погинулим друговима.

Врховни командант Тито је у свом говору борцима и руководиоцима ове бригаде, јуна 1942. на Зеленој гори, прије поласка на њен историјски пут, рекао:

„Прошао сам кроз први свјетски рат, видио сам Црвену армију, си-

бирске степе, и борбе совјетских партизана, али вам кажем да је ријетко наћи већих јунака него што их имате ви у својим редовима“...

А њен први командант Пеко Дапчевић, у монографији „Четврта пролетерска“ (Београд 1952), у предговору пише:

„Четврта пролетерска бригада, састављена од комуниста, скојеваца и блиских симпатизера Партије из једног дијела Црне Горе, била је већ по свом саставу гаранција да ће моћи примити велике задатке и обавезе пролетерских бригада. Од 1082 борца и старјешине, колико је бројила приликом формирања, било је више од половине чланова Партије и СКОЈ-а. Онда је јасно да таква кадровска бригада, какве су још биле и Прва и Пета пролетерска, и није могла носити друго име него комунистичка или пролетерска, таква се бригада до посљедњег могла тући за ствар радничке класе ...

Њен састав, развитак Револуције, велико ратно искуство и чињеница да је постала породица народа Југославије, иако је приликом формирања била чисто црногорска, да је под својом пролетерском заставом извојевала више побједа него што би се могло на застави исписати, да је на њој исписала тако велике побједе као што су: Јајце, Ливно, Јабланица, Вилића гувно, Сутјеска, Колашин, Ибар, Копаоник, итд., чињеница да је на њој записала имена скоро половине бораца и старјешина, који су у њој били на дан формирања, а који падоше